

ענת ברטמן-אלהלל

מארכיון בית לוחמי הגטאות

"כאן מסתיים עולם אחד ומתחיל אחר": רישומיו של האדריכל וילהלם אופס ממחנה ינובסקה

מבוא

מחנה ינובסקה (Janowska) הוקם בפאתי העיר לבוב (Lwów), פולין, בספטמבר 1941.¹ בשנות קיומו התרחב המחנה והשתנה: תחילה שימש מחנה לייצור צורכי הצבא הגרמני, ואחר כך הורחב לרשת של בתי חרושת. החל ממרץ 1942 הועברו אליו משלוחים של יהודים מגליציה המזרחית בדרכם למחנה ההשמדה בלז'ץ (Belżec), והוא שימש כמחנה ריכוז. במחצית הראשונה של 1943 קיבל צביון של מחנה השמדה, ומרבית המגורשים אליו נשלחו ישירות להשמדה באזור "החולות" שבקרבתו.²

באחד התצלומים המעטים שנותרו ממחנה ינובסקה נראית תזמורת המחנה עומדת במעגל. הנגנים, כולם אסירי המחנה, רובם בגבם אל המצלמה, אוחזים בידיהם כינורות, אקורדיונים וכלי נשיפה, אך לא ניתן להבחין בתווי פניהם. שלושה מהם עומדים במרכז המעגל. בצידו השמאלי העליון של התצלום נראים תופים, ומימין, מחוץ למעגל, עומדים חמישה מאנשי סגל המחנה. בולט ביניהם במקטורנו הבהיר האופטשטורמפירר פרנץ ורצוג (Warzog), שפיקד על מחנה ינובסקה מיולי 1943 ועד חיסולו בנובמבר באותה שנה. לפי זווית הצילום ניתן לשער שהתצלום צולם ממבנה גבוה.³

תיעוד ויזואלי ממחנות ריכוז והשמדה, כמו התצלום הזה, שצילם אותו קרוב לוודאי אחד מאנשי הסגל של המחנה, הוא יוצא דופן. תצלומים מעין אלה הם בעלי ערך ראייתי והיסטורי; נודעה להם השפעה רבה על עיצוב התודעה ההיסטורית של השואה, והם אף שימשו ראיות במשפטים של פושעי מלחמה.⁴ עם זאת, רבים מהם בעלי אופי תעמולתי ומניפולטיבי, והם משקפים לא רק את המציאות המצולמת אלא גם את הפרשנות שהעניק לה הצלם. הם מחייבים

¹ מאמר זה הוא חלק מפרויקט נרחב, תלת-שנתי, להשלמת ההנגשה של אוסף האומנות של בית לוחמי הגטאות. באוסף כ-5,000 יצירות אומנות שנוצרו בתקופת השואה או לאחריה. חלקן טרם הונגשו לציבור. במסגרת הפרויקט יצולמו היצירות ויתווסף מידע ביוגרפי על האומנים ועל הנסיבות שבהן יצרו אותן. המידע והתצלומים יוצגו באתר האינטרנט של ארכיון בית לוחמי הגטאות.

² להרחבה על מחנה ינובסקה ראו: בלה גוטרמן, שותים עם המוות לחיים: סיפורו של מחנה ינובסקה בלבוב, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב ומשואה (תשנ"ג).

³ ראו: פריט 11397, מדור תצלומים, ארכיון בית לוחמי הגטאות (אבלה"ג).

⁴ לדיון בחשיבותם של תצלומים מן השואה כמקור היסטורי ראו: יהודית לוין ודניאל עוזיאל, "אנשים רגילים ותצלומים חריגים", יד ושם קובץ מחקרים כו (2018), עמ' 201–222; ויויאן

אפוא בחינה ביקורתית של נקודת המבט של הצלם (מי הצלם, במה בחר להתמקד ומה בחר שלא לצלם, מהי מטרת הצילום), של מושא התצלום ושל הנסיבות שבהן צולם.

תיעוד ויזואלי במחנות ובגטאות נוצר גם בידי הקורבנות, בעיקר בציר, והוא מספק נקודת מבט שונה בתכלית. רבים מהאומנים, אסירי מחנות וגטאות, היו מודעים לחשיבות התיעוד ולצורך להשאיר אחריהם עדות וראיה ויזואלית. אי אפשר להעריך את היקף היצירה שנעשתה במחנות הריכוז וההשמדה משום שרבים מהציורים אבדו, רבים הושמדו בידי האומנים עצמם מחשש לגורלם, אחרים נקברו תחת חורבות המחנות והגטאות ולא אותרו לעולם.⁵ עם זאת, עבודות רבות שרדו, והן עדות מכלי ראשון לפשעי הנאצים. הן מתעדות את חיי היומיום במחנות, את הפשעים שבוצעו בהם ואת ההתעללות באסירים, את מצבם ואת מאבקם לשרוד; בהיעדר מצלמות ובשל האיסור החמור לתעד בכל דרך שהיא, ערכן התיעודי רב. יצירתם של האומנים שבחרו לצייר בגטאות, במחנות ובמסתור למרות האיסור החמור והמגבלות מעידה גם על כוח נפשי ותעוזה רבה.⁶ כמו שכתבה מרים נוביץ', מייסדת אוסף האומנות של בית לוחמי הגטאות, בדוח על האוסף: "כל יצירה שהורתה ולידתה בתנאי הכיבוש איננה רק תעודה היסטורית וכתב אשמה נגד המציאות המחרידה, אלא ביטוי לעמידה רוחנית איתנה וחלק מתנועת ההתנגדות הכללית".⁷

במרכזו של מאמר זה אוסף של כ־60 רישומים שצייר וילהלם אוכס (Wilhelm Ochs) ותיעד בהם את שחויה וראה במחנה ינובסקה.⁸ את האוסף תרמו לארכיון בית לוחמי הגטאות ב־2014 בנותיו של אוכס, רחל פופר ואביטל סימן טוב.⁹ אוכס, אדריכל במקצועו,

אוריה, "צילום בתקופת השואה", בתוך: הבוקי זיכרון: צילום בתקופת השואה, ירושלים: יד ושם (2018), עמ' 12–15.

⁵ אבי הורוביץ, "איך לספר? האדם יצר זוויות...": היבטים באמנות השואה", בתוך: פנינה רוזנברג (עורכת), ציור – זוכר: אמנים יוצרים בשואה, קיבוץ לוחמי הגטאות: בית לוחמי הגטאות (2007), עמ' 5–7.

⁶ פנינה רוזנברג, "ציור – זוכר: על אוסף האמנות במוזאון בית לוחמי הגטאות", שם, עמ' 8–14. ראו גם: Miriam Novitch, Lucy S. Dawidowicz, and Tom L. Freudenheim, *Spiritual Resistance: Art from the Concentration Camps*, Lohamei HaGhetaot: Beit Lohamei HaGhetaot (1981), p. 10.

⁷ מרים נוביץ', "האוסף האמנותי בבית קצנלסון", תיק מס' 168, מדור אוספים, אב־ג. על מרים נוביץ' ועל מאמציה לאסוף חומר ארכיוני ולהביאו לבית לוחמי הגטאות ראו: צביקה דרוו, משא מרים: סיפור חייה של מרים נוביץ', קיבוץ לוחמי הגטאות: בית לוחמי הגטאות (2008); Sharon Geva, "To Collect the Tears of the Jewish People": The Story of Miriam Novitch", *Holocaust Studies* 21, 1–2 (2015), pp. 73–92.

⁸ הרישומים זמינים באתר ארכיון בית לוחמי הגטאות: <https://infocenters.co.il/gfh/> [וילהלם אוכס].

⁹ בעיזבונו של אביהן, מלבד הרישומים, מצאו מכתבים, גזירי עיתונים וזיכרונות שכתב ואף מכתב מאת צבי שנה, מנהלו של בית לוחמי הגטאות דאז, ב־1962. שנה מודה לאופס־פורת על שאפשר לו להפיק העתקים של כמה מהרישומים שצייר ולשמור אותם בבית לוחמי הגטאות. עם זאת הוא מצר על כך שבשל האמצעים העומדים לרשותו ההעתקים אינם איכותיים דיים, והוא מפציר בו להפקיד את הרישומים המקוריים בארכיון בית לוחמי הגטאות. כתמישים שנים חלפו עד שהגיעו הרישומים לתעודתם. כמה מן הרישומים נבחרו לעטר את השערים לספרה של בלה גוטרמן שהוזכר לעיל.

בוגר הפוליטכניקום של לבוב, שובץ לעבודה במשרד הטכני במחנה ינובסקה. המשרד שכן בקומה השנייה של מבנה משרדים, וחלונו השקיף על מגרש המסדרים של המחנה. הרישומים צוירו על גבי נייר שרטוט רגיש ושביר בצורות ובגדלים שונים, מרביתם בעיפרון. כל שרטוט מתאר סיטואציה, מעיד על אירוע שהתרחש או מציג דמות. מקצת הרישומים נושאים אופי קריקטוריסטי ומתאפיינים בקווי עיפרון מעטים. הדמויות והאובייקטים נראים כמו צוירו כלאחר יד. התאריכים המופיעים על כמה מהרישומים מעידים שצוירו בינובסקה, אך איננו יכולים לקבוע בוודאות שכולם נעשו בעת שהותו של אופס במחנה, וייתכן שכמה מהם נוצרו לאחר שברח ממנו. על מקצת הרישומים הוסיף אופס כמה מילים בפולנית להבהרת הסיטואציה. חוזרים ונשנים ברישומים כמה מוטיבים בולטים כגון נגינת התזמורת או הכאת אסירה עירומה. כפי שאציג להלן, רישומיו של אופס נחלקים לארבע קבוצות עיקריות: שרטוטים אדריכליים ומפות, סצנות מחיי המחנה, דיוקנאות של אנשי סגל המחנה ודיוקנאות של אסירי המחנה.

לצד הרישומים שיוצגו להלן יובאו גם קטעי עדויות וזיכרונות של ניצולי המחנה. הביטוי המילולי והביטוי הוויזואלי משלימים זה את זה.

וילהלם אופס

וילהלם (וילי) אופס נולד ב-1909 בטרנופול (Tarnopol) שבאוקראינה לחיים ובת ציון, שהתברכו בעשרה ילדים. בתקופת לימודיו בלבוב הוא היה ער לרוחות אנטישמיות שנשבו בה, גם בקרב האינטליגנציה, ואף תיעד במצלמתו אירועים שהיה עד להם.¹⁰ לאחר הכיבוש הגרמני שהה בגטו לבוב. בהמשך הועבר למחנה ינובסקה ועבד שם כשרטט במשרד הטכני של המחנה. מתוקף תפקידו הייתה לו גישה לנייר שרטוט ולעפרונות והתאפשר לו להסתובב באזורים שונים במחנה ואף לצאת ממנו בכמה הזדמנויות.¹¹ ביולי 1943, חודשים אחדים לפני חיסול המחנה, ברח אופס מינובסקה ונמלט לרומניה באמצעות תעודות מזויפות. הוא הגיע ארצה בקיץ 1944 בעלייה ב. בארץ נשא לאישה את גוסטה פרוידנטל, שנולדה בעיר ורנה (Varna), בולגריה, בשנת 1922. פרוידנטל עלתה ארצה ב-1938 במסגרת עליית הנוער והגיעה לכפר הנוער בן שמן. בארץ שינה אופס את שמו לזאב פורת. לימים התמנה מנהל מחלקת האדריכלות של עיריית תל אביב. כאדריכל בנה מבני ציבור רבים ברחבי הארץ, כגון בית התרבות בקיבוץ בית אלפא, מבנים אחדים בכפר הנוער עיינות ועוד.

¹⁰ ראו לדוגמה: תצלום מס' 71406, מדור תצלומים, אבלה"ג.

¹¹ באחת הפעמים שבהן הצליח לצאת מהמחנה הבריח אופס אל הצד הארי תינוק שנולד בינובסקה ב-22 בספטמבר 1942. הוריו מסרו אותו לאופס, והוא הסתירו מתחת למעיל, יצא מן המחנה ומסרו למשפחה פולנית. שנתיים לאחר השחרור, ב-25 באפריל 1947, נפדה הילד על ידי ארגון "הקואורדינציה הציונית לגאולת ילדים". הפעוט נקלט באחד הקיבוצים בארץ, והקשר בינו ובין מצילו נשמר במשך שנים. על גבי כרטיסו של הילד שנרשם על ידי "הקואורדינציה" מופיעים פרטיו של אופס. ראו: תיק מס' 3978, מדור אוספים, אבלה"ג.

ב־14 במרץ 1945 התפרסמה עדותו של אופס בעיתון "הבקר" ולצידה רישום המתאר את יומו הראשון בינובסקה.¹² עורך העיתון ביקש מאופס לכתוב מדי שבוע פרק אחר מזיכרונותיו, אך אופס הסביר שהמעמסה הרגשית הכרוכה בכך כבדה מדי ודחה את הצעתו. ייתכן שהציור סיפק את הצורך לתעד את החוויות הקשות, ואילו העדות הכתובה העיקה עליו. אופס לא הסביר בזיכרונותיו מדוע צייר בינובסקה, ואין לנו אלא לשער מה הניע אותו לצייר ולהעלות על הנייר את המאורעות הקשים שחווה. ייתכן שראה צורך לתעד את הפשעים כדי שבבוא היום יהיה אפשר להביא לדין את הפושעים. ייתכן שהציור אפשר לו להתמודד עם הרגשות הקשים; וייתכן שהעניק פשר לסבל ובכך הקל עליו, כפי שטען ויקטור פראנקל בספרו "האדם מחפש משמעות".¹³ ואולי, כפי שמסביר עמוס גולדברג את הפנייה של יהודים בתקופת השואה לכתיבת יומנים, זה היה ניסיון להתמודד עם תחושת הסכנה הקשה, עם השתנות סדרי עולם ועם הפגיעה בזהות האישית.¹⁴

מפות ושרטוטים אדריכליים

אופס הרבה לתעד את המחנה, את מיקומו ואת המבנים שבו. שרטוט 4222 הוא תרשים של מטבח המחנה. שרטוט אחר, הנושא אופי אדריכלי מובהק, הוא תוכנית ביתו של מפקד המחנה.¹⁵ השרטוט כולל את חזית המבנה, את הגן ואת פשפש הברזל המוליך אליו, את קומת הקרקע וקומת המגורים, את המטבח ואת המרפסת. הדרם של הבית ושל הגן שמסביבו בולט לעין. דוד כהנא, בספרו "יומן גיטו לבוב", נוקט לשון אירונית בתיאורו את ביתו של מפקד המחנה וילהאוז:

אוברשטורמפיהרר וילהאוז היה מפקד המחנה, וכבעל בית טוב, שאינו גורע עין ממשקו, התגורר בתוך המחנה, קרוב ל"מפעל" שלו. החווילה שלו היתה מעין מוזיאון קטן, ארמון פלאים הגדוש חפצי ערך, שנשדדו בגטו לבוב. רוצח מלידה היה האיש וקלע מצוין. לעתים קרובות היה יורה מגוזזטרת החווילה שלו אל מטרות חיות – אסירים המתהלכים בחצר המחנה.¹⁶

האוסף מכיל גם מפות ותרשימים של אזורים שונים במחנה, המעידים על מה שהתרחש בו. כך למשל שרטוט מס' 4256 מתעד את אזור "החולות" (בפולנית: Piaski) – אזור ההוצאה להורג בינובסקה. ברישום 4246 נראות קבוצות אסירים יוצאות לעבודה דרך שער המחנה בסדר מופתי. שרטוט אחר ממחיש עד כמה קרוב המחנה לבתי העיר:

¹² וילהלם אונס [אופס], "יום ראשון במחנה מות: דף מיומנו של אחד שניצל מ'רחוב יאנובסקה' בלבוב", הבקר, 14 במרץ 1945, עמ' 1.

¹³ ויקטור פראנקל, האדם מחפש משמעות: מבוא ללוגותרפיה – ממחנות המוות אל האכסיסטנציאליזם (תרגום: חיים איזק), תל אביב: דביר (1981), עמ' 136.

¹⁴ עמוס גולדברג, טראומה בגוף ראשון: כתיבת יומנים בתקופת השואה, אור יהודה ובאר שבע: כנרת זמורה ביתן ומכון הקשרים (2012), עמ' 18–42.

¹⁵ ראו: רישום מס' 4265, אוסף האומנות, אבלה"ג.

¹⁶ דוד כהנא, יומן גיטו לבוב, ירושלים: יד ושם (תשל"ח), עמ' 107.

רחוב ינובסקה, שעל שמו נקרא המחנה, גובל במבני המחנה.¹⁷ בשרטוט אחר נראה צומת הרחובות שפיטלנה (Szpitalna) וקוטלרסקה (Kotlarska).¹⁸ מן העבר האחד של רחוב שפיטלנה נראים בתי העיר ומכונית נוסעת. ביניהם נראים שני טורים של צועדים. מנגד נראות דמויות מעורטלות עומדות תחת ברזי מים: פעם בשבוע היו האסירים נלקחים בקבוצות של מאה איש לרחצה בבית המרחץ העירוני ברחוב שפיטלנה. הרחצה והדרך אליה היו כרוכות בהשפלה ובעינויים קשים.¹⁹ משני הרישומים שתוארו לעיל ניתן להניח שתושבי העיר לכוב היו מודעים לקיומו של המחנה ואף היו עדים לכמה מהאירועים שהתרחשו בו. לאופס היה חשוב כנראה לתעד זאת.

איור 1. וילהלם אופס: בצומת הרחובות שפיטלנה וקוטלרסקה, רישום עיפרון, 29.5x27 ס"מ

¹⁷ ראו: רישום מס' 4261, אוסף האומנות, אבלה"ג.

¹⁸ ראו: רישום מס' 4254, אוסף האומנות, אבלה"ג.

¹⁹ ראו: אליהו יונס, עשן בחולות: יהודי לבוב במלחמה, 1939–1944, ירושלים: יד ושם (תשס"א), עמ' 204.

סצנות מחיי המחנה

אוכס מתאר בעפרונו גם את חיי היומיום במחנה. התזמורת שהוזכרה לעיל היא מוטיב חוזר בכמה מרישומיו. גם בהם, כמו בתצלום, חברי התזמורת עומדים תמיד במעגל. לפעמים ברקע, לעיתים במרכז הרישום. אחד הרישומים האלה צויר, על פי מה שרשם אוכס בתחתית הדף, מהמשרד הטכני, מזווית דומה לזו שבתצלום.²⁰ באחד מהם, המוקדש כולו לתזמורת, נראים הנגנים מקרוב, ושניים מהם מוזכרים בשמותיהם: המנצח שטריקס ופרופ' באואר. לאון שטריקס היה מורה למוזיקה בלבוב. שלא כמו בתצלום, ברישום זה זוכים לפחות כמה מהנגנים לשם ולפנים.²¹ את התזמורת הקים ריכרד רוקיטה (Rokita), סגן מפקד המחנה, בעברו נגן ג'אז בקטוביץ.²²

איור 2. וילהלם אוכס: התזמורת, מאי 1943, רישום עיפרון, 12.6X17.1

²⁰ ראו: פריט מס' 4244, אוסף האומנות, אבלה"ג. הכיתוב בפולנית: "התזמורת תחת שרביטו של איש הס"ס בירמן (מראה מן החלון של המשרד הטכני. לבוב, מאי 1943). המשרד הטכני שכן סמוך למשרדים של מפקדת המחנה, ושם עמד ככל כנראה הצלם שצילם את התצלום.

²¹ ראו: פריט מס' 4225, אוסף האומנות, אבלה"ג.

²² ראו: גוטרמן, שותים עם המוות לחיים, עמ' 135.

כמו במחנות אחרים, גם בינובסקה היה תפקידה של התזמורת ללוות בנגינתה את האסירים בדרך לעבודה או אל מותם, או – כפי שעולה מכמה רישומים שבאוסף – ללוות מעשי התעללות באסירים.²³ כך למשל עולה מרישום שבו נראית התזמורת בצד שמאל, ובמרכז מעין במה ששני יהודים בלבוש אורתודוקסי, אחד מהם אוחז מטררייה, רוקדים עליה לצלילי התזמורת. בצד ימין נראים שני אנשי ס"ס. אחד מהם מריע, האחר מצליף בשוט.²⁴ סצנה זו מתוארת גם בספרו של תאדיאוש זאדרצקי "במשול צלב הקרס בלבוב":

יום אחד הובאו למחנה שני יהודים מערי השדה בלבוש חסידים, ארוכי פיאות. הקשיש והסב היה כבן שישים, כנראה רב. הצעיר, כבר ארבעים ומעלה, מוהל מיאבורוב. שניהם, בקאפוטות, בגרביים לבנים, שימחו כל כך את לב הגרמנים, עד שלא שלחו אותם למוות, אף לא לעבודה, אלא החזיקו בהם לריקודי בוקר יום-יום. לאחר המפקד, כשעמדו הבריגאדות לצאת לעבודה והמוזיקה ריננה, נאלצו השניים – אחד, מטררייה שבורה בידו, אשר הבד נקרע מעליה והשני, מקל בידו – לרקוד לקצב המנגינה. היו מקפצים אפוא במגדל [במה מאולתרת], וריקודם המסורבל משמח את לב הגרמנים. [...] ברגע מסוים נמאסו הרקדנים על הגרמנים, וגם הם הלכו לצלילי "טנגו המוות" אל החולות.²⁵

בסצנת התעללות נוספת המתוארת בכמה מרישומיו של אופס נראה קצין ס"ס מכה בשוט אישה עירומה שוכבת על מתקן עינויים מאולתר.²⁶ ניכר כי הרישומים נעשו בקווים אחדים. העירום של הקורבן בולט, ואילו המתעלל מתאפיין במגפיים כהים, בכובע ובשוט. ברישום אחר מונצחים הרגעים שקדמו להכאה: אישה שנאלצת להתפשט, שאר הנשים הצופות קהל וקצין הס"ס שממתין לרגע שבו יוכל להכות אותה.²⁷ אופס הוסיף בצד ימין למטה: "'ההכנה להצגה' איש הס"ס סולומקו (Solomko), יולי 1943."

ינינה השלס (לימים ינינה אלטמן) הייתה כבת שתיים-עשרה כשנכלאה בינובסקה. ביומנה, השמור בארכיון בית לוחמי הגטאות, תיארה את הרצח השיטתי בינובסקה: החודש הראשון במחנה היה זוועתי, מפני שיום יום, כשחזרנו מהעבודה, מצאנו ילדים ואנשים מן היולאג [מחנה היהודים] ומתאי הצינוק, שירו בהם ליד בית השימוש שלנו. [...] ממחנה הנשים יצאה משלחת לבקש להעביר את מקום ההוצאה

²³ ראו: פריט מס' 4251, אוסף האומנות, אבלה"ג.

²⁴ ראו: פריט מס' 4266, אוסף האומנות, אבלה"ג. אירוע זה מתואר גם בפריטים מס' 4263 ומס' 4239, שם. על גבי רישום זה הוסיף אופס בפולנית: "'ריקוד הרבנים' בבוקר עם יציאת הבריגדות לעבודה (נרשם באפריל 1943)". ראו גם: מברק מ-28 ביולי 1943 ובו תיאור של מעשה התעללות זה. תיק מס' 27905, מדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

²⁵ תאדיאוש זאדרצקי, במשול צלב הקרס בלבוב: חורבן הקהילה היהודית בעיני מחבר פולני (תרגום: צבי ארד), ירושלים: יד ושם ואיגוד יוצאי לבוב (תשמ"ב), עמ' 306–307. ראו גם: כהנא, יומן גיטו לבוב, עמ' 126–127.

²⁶ ראו למשל: פריטים מס' 4219, 4204 ו-4211, אוסף האומנות, אבלה"ג. פניהן של הנשים המופיעות ברישומים אלו אינן ניתנות לזיהוי ואינן נושאות מאפיינים ברורים, ולכן החלטנו להנגיש רישומים אלו באתר הארכיון.

²⁷ פריט מס' 4252, אוסף האומנות, אבלה"ג.

להורג. הוא הועבר אל אחורי המטבח. [...] בזמן העבודה היה חם נורא, ובלילות הפרעושים והמחנק לא נתנו לנו לישון. אחרי תשע היה אסור לשהות בחוץ, אבל נשים אמיצות יותר בכל זאת יצאו. גם אני יצאתי לעתים קרובות אל אחורי הצריף. שם שרנו ודקלמנו. בלילה כזה היו עולות במוחי כל מיני מחשבות, וחיברתי שירים ללא חרוזים. ממול, מהחולות, התעופפו גצים מהגופות הנשרפות. ריח רע עמד באוויר. התגעגעתי לאימא, אבל לא נואשתי, קינאתי בה רק על שכבר גמרה.²⁸

מילים אלו, שנכתבו בעת ששהתה השלם במסתור בקרקוב לאחר שהוברחה מן המחנה, הן ביטוי מילולי לעדותו הוויזואלית של אופס ברישום מס' 4241: במרכז הרישום נראה צריף מוגבה מעט מן הקרקע. מתחתיו נראות דמויות מסתרות. במרחק מה – ערמות גופות ומגדל שמירה. בתחתית הרישום כתב אופס: "המעבר דרך 'מחנה הנשים' למגרש ההוצאה להורג. ילדים ונשים מסתתרים מתחת לצריף. נרשם ביוני 1943".

אסירי המחנה

אופס הרבה לצייר את חבריו אסירי המחנה. ציור דיוקנאות אופייני לאומנים שציירו בשואה, והוא מעיד על הרצון להנציח ולהשאיר זכר.²⁹ דמויות האסירים שמנציח אופס ריאליסטיות. לעיתים הוא מוסיף את שמותיהם (באואר, גולדברג, מונק גולדשטיין, הלפרין, צוקר מסמבור), ולעיתים הם נותרים אלמונים. ייתכן שגולדברג, המתועד בפריט מס' 4200, הוא אברהם גולדברג, לימים תושב רמת גן, מהנדס מכונות במקצועו. גולדברג, כמו אופס, העיד אף הוא במשפטים שנערכו בגרמניה נגד פושעי מלחמה ששירתו במחנה ינובסקה.³⁰ עדותו שמורה בארכיון בית לוחמי הגטאות. כמו אופס, גם גולדברג ואביו, שהיה איתו במחנה, ברחו מינובסקה ביולי 1943. כך כתב גולדברג בזיכרונותיו:

אבי ניחם אותי. כולם אהבו אותנו, כי היה מעודד את האנשים. במקום בו ישנו היו אנשי מקצוע ואנשים אינטליגנטים מלמברג – מהנדסים, רופאים שעבדו במקצועות שונים. לידי ישן רישיק אקסר (Rysiek Akser), נער בגילי שהיה במחנה מן ההתחלה. אבא, עו"ד ידוע מלמברג, היה בעל השפעה, דבר שאפשר לבנו לעבוד במשרד המכוניות [...] הרעב היה גדול. לאלה שהיה כסף החיים היו יותר נסבלים. היו מביאים לחם מן העבודה בעיר [...] האביב הגיע, אבל לא עבורנו. במסדר הבוקר היינו רואים את העיר למטה, מקום שם אנשים הסתובבו באופן חופשי והתנועה זרמה, הייתי חושב לעצמי: מדוע מענים אותנו כל כך? מה עשינו? מותר לנו רק להאמין במוות.³¹

²⁸ ראו: תיק מס' 2249, מדור אוספים, אבלה"ג. היומן ראה אור בשפות שונות וגם בעברית: ינינה השלם, בעיני ילדה בת שתיים־עשרה, חיפה: פרדס הוצאה לאור (2016), עמ' 94–95.

²⁹ ראו: הורוביץ, "איך לספר? האדם יצר זוועות...", עמ' 5.

³⁰ "גילה בעמל רב את רוצחי יהודי לבוב ויעיד במשפטם", הארץ, 26 באוקטובר 1966.

³¹ מתוך: תיק מס' 3264, מדור רישום מרכזי, אבלה"ג. ראו גם: אברהם גולדברג, ימים חרוכים באש: יומן מגיטו לבוב ומחנה יאנובסקי, לוחמי הגטאות: בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד (1987).

הקשיים ניכרים בפניהם ובבגדיהם של המצוירים. הם שדופים ועצמות הלחיים שלהם בולטות. תווי פניהם נוקשים ומצוירים בקווים חזקים, כהים ומודגשים. הם לבושים בלויי סחבות, בגדיהם מטולאים, לא נעשה כל ניסיון לייפות את דמויותיהם. למרות זאת ניכרת חמלה ברישומים האלה, חמלה שמתעוררת דווקא מעליבותם של האסירים.

את עצמו צייר אופס במשרד הטכני של המחנה. על זרועו הימנית נראה סרט זרוע ועליו המילים (באופן חלקי): "המשרד הטכני, מחנה עבודת כפייה למברג"³². שפתיו קפוצות ועיניו כמו מביטות בצייר. הוא אוחז בכלי כתיבה ולפניו גיליון נייר. המשרד הטכני שבו עבד אופס היה סמוך למשרד מפקד המחנה. וכך כתב ב־1960 במכתב אל ד"ר אנגלברגר (Angelberger), התובע הכללי בעיר ולדסהוט (Waldshut) שבגרמניה:

במחנה עבדתי אחר כך כצייר במחלקה הטכנית, שהייתה במרכז המחנה, בקומה השנייה. באותו בניין היו גם המשרדים של מפקד המחנה. [...] מן המשרד הטכני היה לי מראה כמעט על כל המחנה והייתי עד לאקציות רבות, רציחות ומעשי זוועה, אשר נעשו על ידי אנשי ס"ס כמו ידיהם, או שנעשו על ידי אחרים לפי הוראותיהם. כך ראיתי אקציות רבות שבהן הובאו אלפי אנשים למחנה, שם מיינו אותם, וחלק נרצחו במקום. ב"אקציות" האלה ראיתי אנשי ס"ס שהשתתפו ברציחות: [...] עבודתי כצייר טכני הייתה כרוכה גם במקומות הבנייה ולכן הייתה לי האפשרות להסתובב במחנה ולהיות עד להרבה מעשי זוועה.³³

איור 3. וילהלם אופס: דיוקן עצמי במחנה ינובסקה, רישום עיפרון, 15.8x20.1

³² פריט מס' 4235, אוסף האומנות, אבלה"ג. סרט הזרוע מופיע במלואו ברישום מס' 4213, שם.

³³ ראו: תיק מס' 33363, מדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

אנשי הס"ס

בשנות קיומו של מחנה ינובסקה הייתה בו תחלופה רבה של מפקדי ס"ס. נתון זה מצביע על חשיבות המחנה כמחנה ראשי של מחנות העבודה במחוז גליציה. עם בואם למחנה יכול מפקדי הס"ס להוכיח את כישוריהם וקיבלו יד חופשית להגשמת רעיונותיהם והזדמנות לשכלל את שיטות העינויים והרצח.³⁴ אופס צייר גם את אנשי סגל המחנה. כך למשל צייר את גוסטב וילהאוז, שפיקד על המחנה ממרץ 1942 ועד יוני 1943.³⁵ וילהאוז נודע לשמצה ביחסו לאסירים, ושיטות ההתעללות שלו באסירים היו יצירתיות ואכזריות במיוחד.³⁶ וילהאוז הועבר לחזית ביוגוסלביה ונהרג במרץ 1945. כך כתב עליו אופס בזיכרונותיו:

ראינו אותו לעיתים קרובות. בגטו פחדנו ממנו כמו ממוות. הקציין וילהאוז הוא בן 30, גבוה ורחב, שיער כהה ומצח נמוך. אפשר לדמות אותו לאדם חושב – נורמלי, מרגיש – אדם אינטליגנטי. כשהוא התקרב אלינו, נעשתה הבעת פניו חיתית. עיניו הקטנות, הערמומיות, השחורות והעמוקות זהרו, וחיוך אירוני וסדיסטי הופיע על פניו.

[...] הוא היה אחראי לכל מה שהתרחש במחנה וללא אישורו לא היה יכול לקרות בו שום דבר. לכן הוא אחראי לכל התועבות, ולא רק על אלו שהוא עצמו יצר, אלא גם על אלו של הפקודים שלו. אולם [גם] הוא בעצמו, כפי שכבר נאמר כאן – רצח. לדוגמה, בהכנות לצעדה הוא רצח עצירים במקום באקדחו, כמו כן הוא רצח כאלה שלא נראו לו מתאימים לעבודות כפייה. הוא אף ירה באסירים מחלון משרדו.³⁷

ברישום וילהאוז עומד וידיו על מותניו, במעין תנוחת ריקוד, מראהו אלגנטי וניכרת מידה רבה של יהירות וביטחון מן האופן שבו בחר אופס לצייר אותו.³⁸ וילהאוז מתועד גם בדיוקן קטן בפרופיל, מצויר בכמה קווי עיפרון מעטים, פניו שלווה, ריסיו כהים ועיניו עצומות. שני הציורים בעלי אופי קריקטוריסטי.

דמותו של סגנו, אונטרשטורמפירר ריכרד רוקיטה, חוזרת אף היא מספר פעמים ברישומיו של אופס. קל לזהותו: הוא היה נמוך קומה וכבד גוף.³⁹ רוקיטה נשפט בשטוטגרט ב־1964 ונידון לחמש שנות מאסר. בזיכרונותיו שהתפרסמו בעיתון "הבקר" תיאר אופס את רוקיטה כך:

אז באה הפקודה: "להפקד!" ה"אונטרשטורמפיהרר" רוקיטו [רוקיטה], סגנו של מפקד המחנה, נגש אלינו. קולאנקו הולך לקראתו ומוסר לו דין־וחשבון על מהלך העבודה. ארבעה יהודים [...] ברחו בזמן לכתם לעבודה. רוקיטו, טיפוס של "פלדפבל" פרוסי בעל פרצוף אדום ועינים קטנות ערמומיות, מתחיל לצרוח כחיה פצועה ועל שפתיו

³⁴ ראו: גוטרמן, שותים עם המוות לחיים, עמ' 53–70.

³⁵ פריט מס' 4218, אוסף האומנות, אבלה"ג.

³⁶ גוטרמן, שותים עם המוות לחיים, עמ' 59.

³⁷ מתוך: תיק מס' 33363, מדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

³⁸ פריט מס' 4231, אוסף האומנות, אבלה"ג.

³⁹ ראו: יונס, עשן בחולות, עמ' 217.

עולה קצף. הוא נותן פקודה לאנשי הס. ס. להקיף אותנו ולהיות מוכנים לפתוח אש. הוא שולף את אקדוחו, הולך בין השורות ומסתכל במבטו הפראי לתוך עיני היהודים העומדים. ברמיזה סדיסטית הוא קורא מתוך השורות לשלשים וחמשה יהודים. הוא מסדר אותם בשורה אחת באמצע הככר ונותן להם פקודה לפנות אחורה. ואחר-כך הוא התחיל לירות בקדקדו של כל אחד מהם, בעשותו רק הפסקות קטנות לשם טעינת האקדה. שלשים וחמשה יהודים נפלו מתבוססים בדמם אחד אחרי השני...⁴⁰

בקיץ 1942 ביקר בינובסקה היינריך הימלר. בלה גוטרמן טוענת שביקורו של הימלר בינובסקה מעיד על חשיבותו של המחנה ועל שהיה מעין מחנה הכשרה והדרכה לאנשי ס"ס בטרם נשלחו לפקד על מחנות אחרים ברחבי מחוז גליציה. סיבה אפשרית אחרת שמעלה גוטרמן לביקורו של הימלר היא הכוונה להפוך את ינובסקה למחנה השמדה.⁴¹ אופס צייר את דיוקנו של הימלר (עד המותן) על גבי נייר שרטוט בגודל 9x6.8 ס"מ. אופיו של הציור קריקטוריסטי. האלמנט הבולט ביותר בפניו הוא מסגרת המשקפיים. עיניו אינן נראות. גם אפו ופיו מצוירים בחטף. הסמלים שעל חזהו, על צווארו ועל הכומתה דומיננטיים. במכתב לתובע אנגלברגר תיאר אופס את הביקור: "פעם גם ביקר במחנה הרייכספירר-ס"ס הימלר. אחרי עזיבתו, במסדר הערב היו שוב קורבנות הרוגים, ולכך היה קולאנקו אחראי".⁴²

וילהלם אופס תיאר בעפרונו את מה שניצולי ינובסקה אחרים סיפרו במילים. כאדריכל היה עבודו הציור כלי ההבעה הטבעי. עדויות ניצולי המחנה, הזיכרונות, ובכללם זיכרונותיו של אופס, ואוסף הרישומים משלימים אלה את אלה ומציירים תמונה מלאה ומפורטת. עם זאת נראה שהרישומים מוסיפים ממד שמילים מתקשות להביע ומאפשרים למי שלא היה שם להבין ולדמיין ויזואלית את מה שהתרחש שם. נראה שהצורך לתעד את הפשעים ולהשאיר זכר לחבריו למחנה היה טבוע באופס והניע אותו. על צורך זה מעידים נוסף על הרישומים, שאחדים מהם הוצגו כאן, גם עדותו של אופס שהתפרסמה בעיתון "הבקר", מכתביו לתובע אנגלברגר שהוזכרו לעיל, גזירי העיתון שעניינם מחנה ינובסקה שנמצאו בעיזבונו והעדויות שהעיד במשפטים שנערכו בגרמניה.

⁴⁰ אוקס [אופס], "יום ראשון במחנה מות".

⁴¹ גוטרמן, שותים עם המוות לחיים, עמ' 63.

⁴² ראו: תיק מס' 33363, מדור רישום מרכזי, אבלה"ג.